

та авторитетність українських небільшовицьких партій упродовж 1919 р. голова ВЧК Ф. Дзержинський намагався позбутися ВУЧК як загальноукраїнського органу держбезпеки, повністю підпорядкувавши місцеві ЧК безпосередньо керівництву Всеросійської надзвичайної комісії.

Подкур Р. Ф. Дзержинский во взаимоотношениях ВЧК и ВУЧК в 1919 г.

В статье исследуется роль Ф. Дзержинского в формировании взаимоотношений между ВЧК и ВУЧК в 1919 г.

Ключевые слова: Ф. Дзержинский, М. Лацис, ВЧК, ВУЧК.

Podkur R. F. Dzerzhinskiy in Relationship VChK and VUChK in 1919

The article examines the role of relationships in shaping F. Dzerzhinskiy VChK and VUChK in 1919.

Key words: F. Dzerzhinskiy, M. Latsis, VChK, VUChK.

УДК: 355.34; 356.35 (477) [1933 р.]

Віктор САВЧЕНКО*

**Паризька шпигунка із «Чорного хреста»
(справа одеського анархістського підпілля 1933 р.)**

Досліджується діяльність анархістських груп у радянській Україні наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. На прикладі архівно-кримінальної справи висвітлюються спроби ДПУ розкрити підпільну мережу анархістської конспірації, зв'язки анархістів СРСР з їхніми однодумцями у Франції.

Ключові слова: анархісти, слідство, арешти, еміграція, ДПУ, Одеса, Париж.

Дослідження діяльності анархістів у радянській Україні в 1920–1930-х рр. зумовлене певними труднощами. У зазначений

* Савченко Віктор Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент Одеського університету внутрішніх справ.

період місцеві анархістські групи діяли нелегально, абсолютно автономно, не підкоряючись «партійній дисципліні» та структурам усеросійських або українських федерацій, конфедерацій і союзів. Перехід анархістів до підпільної діяльності в умовах більшовицької диктатури спонукав до посиленої конспіративності, відмови від діловодства та фіксованого членства. Побоюючись арештів, члени анархістських груп намагалися «не залишати слідів»: припинився друк періодичної преси, брошур, листівок, не було можливості скликати з'їзди, конференції. Не збереглося спогадів анархістів про підпілля у СРСР, емігрантські джерела з його історії не введено в науковий обіг.

Основний пласт інформації про діяльність українських анархістів осів в архівах ВНК–ДПУ, губкомів КП(б)У, залишаючись недоступними для широкого кола істориків. Це пояснює те, що сучасні історики як України, так і Росії, продовжуючи традиції радянської історіографії, просто не помічали анархістського руху в радянських республіках після закінчення громадянської війни.

У 1960–1970-х рр. відомі дослідники В. Комін, С. Канєв та П. Еврич проголосили весну 1921 р. часом «остаточного краху» анархістського руху, а наступний період ознаменувався його «вимиранням». Утім, архівні документи під грифом «Таємно» стверджують, що анархісти продовжували активну діяльність у СРСР протягом 1920-х рр. Російська дослідниця Л. Орчакова взагалі зводить їх активність після 1921 р. тільки до напряму анархістів-містиків¹.

Сучасна українська історіографія намагається не помічати феномена анархізму 1920-х рр. (за винятком анархо-махновського руху в 1920–1921 рр.), а якщо й помічали, то механічно відтворювалися старі радянські «аксіоми». Так, М. Боровик стверджував, що більшовики

¹ *Комин В.В.* Анархизм в России. – Калинин, 1969. – 244 с.; *Канев С.Н.* Октябрьская революция и крах анархизма. – Москва, 1974. – 431 с.; *Эврич П.* Русские анархисты: 1905–1917. – Москва, 2006. – 272 с.; *Орчакова Л.Г.* Анархисты в политической жизни России (1903–1928): Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. – Москва, 2008. – 52 с.

«до кінця 1921 р. знищили анархістські організації України. [...] 1 жовтня 1921 р. всі групи анархістів були заарештовані».

Далі автор зробив необґрунтований висновок:

«[...] не вина більшовиків, що анархізм на тривалий час зник з арени суспільного життя в нашій країні. Вони лише прискорили об'єктивно закономірний процес»².

Але подібна заява недоречна, якщо врахувати, що більше половини анархістів було репресовано, а решта відійшла від руху не стільки з причини «банкрутства» ідеології анархізму, скільки через страх репресій із боку державних каральних органів.

Статті А. Дубовика, В. Савченка, Я. Леонтєва, С. Биковського продовжували «життя» анархістського руху в Україні більш, ніж на десятиліття, відкриваючи для історії нові сюжети гострої політичної боротьби в умовах радянської диктатури³. Вітчизняний дослідник анархізму А. Дубовик писав:

«[...] анархісти продовжували активну діяльність протягом усіх 1920-х і навіть у 1930-х рр. [...] за розмахом і масовістю цей рух іноді навіть перевершував анархізм більш ранніх періодів, наприклад, часу між двома російськими революціями»⁴.

В офіційній політиці радянської влади щодо анархістського руху з початку 1920-х рр. встановилася невизначеність, а в їх

² Боровик М.А. Анархистское движение в Украине в 1917–1921 годах // Укр. істор. журнал. – 1999. – № 1. – С. 15–16.

³ Дубовик А. К истории анархического движения в Украине (1922–1938) // Юго-Запад: Одессика. – Одесса, 2011. – Вып. 12. – С. 182–198; Савченко В.А. Анархистское подполье в Одессе в 20-х – 30-х гг. XX в. // Там же, 2009. – Вып. 7. – С. 108–135; Його ж. Маловідомі факти з біографії С. Шварцбарда (до історії співробітництва з органами державної безпеки СРСР) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 1. – С. 120–137; Леонтєв Я., Быковский С. Из истории последних страниц анархического движения в СССР: дело А. Барона и С. Рувинского (1934 г.) // Пётр Алексеевич Кропоткин и проблемы моделирования историко-культурного развития цивилизации: Мат. междунар. науч. конф. – Санкт-Петербург, 2005. – С. 161–166.

⁴ Дубовик А. К истории анархического движения в Украине (1922–1938). – С. 182.

реальних взаєминах – недовіра та прихована ворожість. З одного боку, анархізм декларувався революційним рухом, а М. Бакунін і П. Кропоткін – героями цього руху. Офіційно радянська влада не забороняла анархістські організації, визнаючи їхні заслуги в боротьбі проти царизму і білогвардійців (в радянській Одесі на честь страченого в 1906 р. анархіста Л. Тарла 1926 р. було названо одну з центральних вулиць, а на вшанування загиблих у 1919 р. анархістів О. Фельдмана і Г. Красного – бульвар та вулицю), але фактично влада придушувала будь-які прояви анархізму.

Зокрема, 25 листопада 1920 р. Центральне управління надзвичайних комісій надіслало вказівку головам губернських НК провести обшуки й арешти анархістів усіх напрямків, ЦК РКП(б) заклиало до арешту членів «українського «Набат»»⁵. У лютому 1921 р. знову було проведено масову операцію проти конфедерації «Набат», розгромлено її місцеві організації⁶. Також пройшли арешти делегатів з'їзду анархістів у Харкові.

Масові затримання анархістів відбулися в березні 1921 р. під час повстання у Кронштадті. ЦК РКП(б) зробив надбанням гласності свій циркуляр усім губкомам партії, в якому відзначалися «контрреволюційні тенденції» анархізму, указувалися найбільш небезпечні об'єднання анархістів: синдикалісти й конфедерації «Набат», наказувалося перейти до «значного обмеження діяльності цих груп»⁷.

⁵ «Набат» (Конфедерація анархістських груп України «Набат») – об'єднання, що діяло у 1918–1921 рр. для пропагування ідей анархізму. Створене восени 1918 р. із груп анархістів-синдикалістів та анархістсько-комуністів на ґрунті «єдиного анархізму». У 1920–1921 рр. намагалося впливати на махновський повстанський рух. Лідери «Набату» очолювали махновську Реввійськграду, зокрема у другій половині 1919 р. – В. Волін, улітку 1920 р. – А. Барон (див.: На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922: Сб. док. и мат. – К., 1971. – С. 243).

⁶ Державний архів Одеської області (далі – Держархів Одеської обл.), ф. П-3, оп. 1, спр. 221, арк. 57.

⁷ Об анархистах: Циркулярное письмо ЦК РКП // Коммунист (Киев). – 1921. – № 1/3. – С. 3.

У 1921 р. керівництво ВУНК направило телеграму всім губерньським НК УСРР, де пропонувало притримати під вартою анархістів⁸. У серпні того року в Одесі відбулися арешти у зв'язку із фальсифікованою справою одеських «анархо-бандитів» – групи В. Дубина (В. Криклівіна). Цей штучний «заколот набатівців» зводився до обвинувачення в «терористичній, бандитській діяльності»:

«Одеські анархісти почали готувати цілу низку грабежів, виходів, підпалів державних споруд»⁹.

У жовтні 1921 р. в містах УСРР пройшли нові арешти анархістів, а у червні 1922 р. з'явився циркуляр ДПУ щодо боротьби з анархістською опозицією¹⁰. Один із лідерів одеських анархістів С. Меккель, потрапивши до концтабору, зазнав знущань, побиття, пограбування з боку табірної начальства. Цей інцидент викликав протести анархістів у світі, на захист С. Меккеля виступив «Чорний хрест»¹¹.

У 1922 р. анархістські сили в Одесі почали відроджуватися завдяки прибульцям – анархістським активістам із Харкова й Петрограда, Болгарії, Галичини, Бессарабії¹². Деяке пожвавлення в діяльність анархістських груп Одеси внесли політемігранти – анархісти-терористи з Італії, що знайшли політичний притулок у СРСР¹³. У 1922 р. частина анархо-синдикалістів влилася

⁸ Реабілітовані історією: Запорізька область. – Запоріжжя, 2006. – С. 56.

⁹ Отчёт Одесского губчека за период 1 января – 1 ноября 1921 года к IV-му съезду советов Одесской губернии. – Одесса, 1921. – С. 7.

¹⁰ Павлов Д.Б. Большевицкая диктатура против социалистов и анархистов 1917 – середина 1950-х годов. – Москва, 1999. – С. 67–68.

¹¹ Держархів Одеської обл., ф. П-3, оп. 3, спр. 104, арк. 14; спр. 204, арк. 25–39. «Чорний хрест» – міжнародна організація допомоги ув'язненим і засланим анархістам. Створена як федерація груп допомоги. Кореспондентами «ЧХ» у СРСР було більше 60 анархістів. Через організацію підтримувався зв'язок із понад 1 тис. ув'язнених і засланців. У місцях позбавлення волі склалися групи, що розподіляли допомогу (гроші, продукти, ліки, одяг). На підставі повідомлень від їх членів із СРСР у Парижі видавався «Бюлетень Чорного хреста».

¹² Савченко В.А. Маловідомі факти з біографії С. Шварцбарда... – С. 131.

¹³ Держархів Одеської обл., ф. П-3, оп. 3, спр. 1328, арк. 27–33.

в місцевий осередок новоствореної Партії лівих есерів-синдикалістів (ПЛСР-С), що «мала схильність до анархізму»¹⁴.

У 1923 р. намітилося деяке поліпшення у ставленні влади до анархістів. У вересні, на вимогу західних анархо-синдикалістів – делегатів конгресу Профінтерна – було звільнено групу ув'язнених анархістів, яких вислали з РРФСР до Німеччини¹⁵.

Місцеві апарати ДПУ неодноразово фіксували «пожвавлення роботи» анархістів в Одесі (чотири підпільних гуртки, група «анархістської молоді»). Зокрема, планувалося відтворити федерацію, видавати журнал, створити бібліотеку, легальний клуб. Але місцева влада не дозволила реалізувати подібні проекти¹⁶.

Намагаючись позбутися політичної опозиції, лідери РКП(б) у 1923 р. поставили чекістам завдання ліквідувати «непролетарські партії» шляхом їх «самостійного» саморозпуску. У газетах з'явилися «заяви колишніх анархістів» із закликами «самоліквідувати» організації. В Одесі на «саморозпуск» погодились тільки 20 анархістів, але роботу щодо скликання губернської конференції анархістів для самоліквідації було зірвано¹⁷. Реакцією місцевих апаратів ДПУ УСРР стали арешти анархістів. У жовтні 1923 р. в Одесі відбувся суд над М. Кальком, якого звинуватили в організації «підпільних загонів із метою повалення влади»¹⁸.

Події травня 1924 р. в Одесі, коли понад 4 тис. безробітних провели «антирадянську» демонстрацію, розігнали міліцію та оточили місцеву раду, налякали партійно-державне керівництво¹⁹. Слідство виявило, що серед ініціаторів виступів були анархісти, які також організовували страйки вантажників порту, будівельників, вантажників на заводах, мали своїх прихиль-

¹⁴ Держархів Одеської обл., ф. П-3, оп. 3, спр. 390, арк. 76–78.

¹⁵ Там само, спр. 585, арк. 80–85.

¹⁶ Там само, спр. 584, арк. 80–85, 158.

¹⁷ Там само, спр. 876, арк. 12.

¹⁸ Известия Одесского губкома КП(б)У, губисполкома и губпрофсовета. – 1923. – 21 октября.

¹⁹ Держархів Одеської обл., ф. П-3, оп. 1, спр. 893, арк. 87–88.

ників у середовищі безробітних²⁰. Після «повстання безробітних» 75 одеських анархістів було заарештовано. Інформаційний лист ОДПУ СРСР (жовтень 1924 р.) вказував, що анархісти Одеси «намагаються вести якусь роботу на деяких фабриках, у клубі швейників, серед комсомолу та студентства»²¹.

У 1924 р., за даними чекістів, у СРСР «під наглядом» перебувало понад 4 тис. анархістів, із них понад 150 – на обліку Одеського губвідділу ДПУ УСРР²². Циркуляр республіканського ДПУ у лютому 1925 р. повідомляв про виявлення в ряді міст України пов'язаних між собою «підпільних анархістських і махновських груп». Весною 1925 р. було заарештовано й вислано кілька десятків одеських анархістів²³. У Харкові під час операції з ліквідації майбутнього з'їзду «набатівців» арештували 70 осіб. Я. Леонт'єв писав, що в СРСР «під анархо-підпільної діяльності припав на 1926 р.»²⁴.

У секретному циркулярі ДПУ УСРР «Про махновців», датованому 1926 р., повідомлялося, що Н. Махно відновив спроби «створення в Україні анархістського підпілля». Знову перед місцевими апаратами держбезпеки ставилося завдання щодо виявлення колишніх махновців і «набатівських» груп. Уже у грудні 1928 р. у циркулярному листі ДПУ УСРР № 34 («Про анархістів») повідомлялося про ліквідацію впродовж року «підпільних анархо-махновських груп» в Одесі, Маріуполі, на Дніпропетровщині (всього заарештували 44 особи).

Однак арешти тривали й наступного року. У циркулярі ОДПУ СРСР повідомлялося про нове завдання – повну ліквідацію анархізму у країні протягом 1929 р. Виконуючи настанови московсь-

²⁰ Держархів Одеської обл., ф. П-3, оп. 1, спр. 297, арк. 105.

²¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 2, спр. 2523, арк. 41.

²² Савченко В.А. Анархистское подполье... – С. 124.

²³ Держархів Одеської обл., ф. П-8065, оп. 2, спр. 1187, арк. 111; Рєкіс О. 3 більшовицького підпілля в Одесі // Літопис революції. – 1931. – № 1/2. – С. 173.

²⁴ Леонт'єв Я., Быковский С. Из истории последних страниц анархо-движения в СССР... – С. 162.

кого керівництва, за перше півріччя 1929 р. в республіці було заарештовано 102 членів підпільних анархістських і махновських груп²⁵. Таким чином, із громадсько-політичного життя вилучили потенційно активних прихильників анархістської течії. Але чимало колишніх членів анархістських груп та об'єднань через свою політичну пасивність залишалися на свободі. Їх присутність серед радянської громадськості продовжувала хвилювати чекістське керівництво. Відтак вівся пошук підстав для ізоляції всіх потенційних «ворогів радянської влади».

У серпні 1931 р. з Парижа до Одеси приїхала молода та вродлива двадцятип'ятирічна Рахіль Кашманівна Венгер. Пізніше, у 1933 р., на слідстві, свій учинок вона пояснювала бажанням «будувати соціалізм» разом із «близьким за духом радянським народом». Народилася вона в бессарабському містечку Унгени, навчалася в гімназії. Під час слідства Рахіль стверджувала, що вона «не могла змиритися» з перебуванням Бессарабії під владою Румунії, тож брала участь у діяльності місцевих ліворадикальних організацій. За антиурядову діяльність потрапила під нагляд поліції. У 1924 р. емігрувала до Парижу, де працював водієм її брат – Зигмунд. Згодом, у 1928 р., він також виїхав до СРСР, але 1932 р. був заарештований за звинуваченням «в опозиційній діяльності»²⁶.

Отже, у 1931 р. Р. Венгер залишила Париж й виїхала до Одеси, де в неї не було ані рідних, ані знайомих. Вона влаштувалася статистиком на одеський завод ім. Хворостіна з мізерною зарплатою. 30 квітня 1933 р. була арештована за підозрою у «шпигунстві й анархістській контрреволюції». Перше питання слідчого стосувалося причин, що спонукали дівчину «проміняти» Париж на Одесу. Плуताючись, та пояснила, що причинами переїзду стала не тільки «привабливість соціалізму», важке матеріальне становище, а й особиста любовна драма. У Парижі вона одружилася з членом румунської компартії З. Свечнікаре. Потім вийшла заміж за І. Сандуніце (у 1932 р. приїхав до СРСР, де й був заарештований). Однак особисте життя не складалося.

²⁵ Дубовик А. К истории анархического движения... – С. 189–190.

²⁶ Держархів Одеської обл., ф. П-8064, оп. 2, спр. 12812, арк. 2–8.

Незабаром Рахіль зійшлася з болгарським анархістом Г. Золотарьовим-«Жоржем». Р. Венгер вказала, що до Одеси з Франції вона прибула разом із тридцятирічною землячкою Розою Музич²⁷.

Пізніше Р. Венгер свідчила, що з перших днів в Одесі вона спілкувалася із Філіцією Максимівною Гексельман. Уродженка Варшави, вона закінчила Одеський інститут народної освіти в 1925 р. і працювала вчителем географії в місцевій школі. Ф. Гексельман в 1929 р. вже арештовували на два тижні «за анархізм», вона підтримувала зв'язок (листування) з висланими одеськими анархістами, зокрема сестрами Манею, Бетею, І. Шорником-Супорником, котрих було заарештовано в 1927 р., та братом Яковом (арештований у 1929 р.)²⁸. Уже на першому допиті слідчий, на підставі оперативних повідомлень, змусив Р. Венгер признатися щодо участі в анархістському русі. Викладені чекістами факти начебто схилили підслідну до «відвертості».

У цей час співробітники держбезпеки отримали матеріали справи про розкриття в лютому–березні 1933 р. на Північному Кавказі анархістську підпільну організацію під керівництвом колишнього одесита І. Єлизаветенського²⁹. На перших допитах той свідчив, що в 1924–1926 рр. одеські анархісти збиралися у свого однодумця А. Вуліса. Але ці дані були відомі чекістам ще у січні 1929 р., адже тоді за анархістську діяльність було арештовано понад 20 осіб, у тому числі й А. Вуліса³⁰.

Згідно зі свідченнями І. Єлизаветенського, Одеська федерація анархістів до 1929 р. складалася з декількох груп: анархістів-комуністів (А. Вуліс, Л. Рабинович, П. Волін, Г. Жестов, І. Пенза і його дружина, сестри Гексельман, І. Шорник-Супорник, С. Шах-

²⁷ Держархів Одеської обл., ф. П-8064, оп. 2, спр. 12812, арк. 8–12.

²⁸ Там само, спр. 12813, арк. 71–73.

²⁹ Там само, арк. 75–76. *Єлизаветенський Ісаак Абрамович* (1897–? рр.) – із 1917 р. анархіст-синдикаліст, бойовик. У 1918–1920 рр. – перебував у загонах анархістів, на підпільній роботі в Одесі, служив в особливому відділі 3-ї Української червоної армії, працював у радянському бессарабському уряді. У 1921–1926 рр. – на заводі в Одесі, член анархістського підпілля. У 1926 р. виїхав до Новоросійська, де закінчив будівельний технікум, працював будівельником у Махачкалі й Новоросійську.

³⁰ Там само, арк. 95–99.

воростов, Д. Топельберг); анархістів-синдикалістів (А. Тарасюк, І. Рабинович, А. Давуд, Шпігель, Віллі, Лехцер, Г. Брут (повернувся до Парижу 1925 р.); анархістів-індивідуалістів (М. Гексельман, П. Силичев). Крім членів федерації, в Одесі діяли ще «незалежники-експропріатори» (Скиталець, Зозуля, Левіт). Водночас І. Єлисаветенський не вказав політичну належність частини одеських анархістів – Б. Єленського, М. Зайчика, Школьникова, С. Меккеля, Н. Личманова, Ароновича, Баранчика, «Якова»³¹.

Співробітники місцевого ДПУ зробили висновок про відродження анархістського підпілля впродовж 1931–1932 рр., адже серед населення почали поширюватися відповідні листівки, агентура зафіксувала спроби об'єднання анархістів та налагодження зв'язку з групами у Харкова, Дніпропетровську, Сімферополі, Києві, Одесі, Москві³². Найбільшу стурбованість чекістів викликала інформація про зв'язки із закордоном. Про це розповіла дружина емігранта – італійця-анархіста Ґвідо Бучереллі. Марія Іванова-Бучереллі одружилася із ним у 1922 р. в Пермі, де італієць працював в американському тракторному загоні радянсько-американського радгоспу ім. Інтернаціоналу. Марія свідчила, що під час сімейної поїздки до Одеси в 1924 р. місцеву групу анархістів очолював С. Шахворостов³³. На його лідерстві в одеському анархістському підпіллі наполягала під час допитів і Марія Єлисаветенська – колишня дружина С. Шахворостова. Начебто анархісти групи С. Шахворостова зустрічалися на квартирі А. Вуліса з італійськими однодумцями, що опинилися в Одесі: Ґ. Бучереллі, Ренцо Ковані (обидва брали участь у терористичних актах проти фашистів в Італії), Деді Еванчелісто. Згаданих італійців було виключено з Одеського інтернаціонального клубу іноземних моряків за пропаганду анархізму.

Незабаром Ґ. Бучереллі оселився в Новоросійську, де, за словами його дружини, було створено анархістську групу, до якої, крім самого Ґ. Бучереллі, увійшли Умберто Россі (член ВКП(б)),

³¹ Дубовик А. К истории анархического движения... – С. 184.

³² Держархів Одеської обл., ф. П-8064, оп. 2, спр. 12813, арк. 81–83.

³³ Див. докл. про С. Шахворостова: Савченко В.А. Маловідомі факти з біографії С. Шварцбарда... – С. 120–137.

чех Франс, якийсь «Роберт», І. Єлизаветенський та його дружина Марія. Зі свідчень з'ясовувалося, що Г. Бучереллі листувався з братом, який жив у Франції, у 1930 р. їздив до Москви, налагодив зв'язок радянських анархістів з італійськими моряками. Він сподівався з допомогою цих моряків разом із І. Єлизаветинським нелегально залишити територію СРСР. Але зі згаданої «італійської групи» лише Д. Еванчелісто й Р. Ковані зуміли виїхати з «країни Рад»³⁴.

2 березня 1933 р. під час допиту Марія Єлизаветенська підтвердила бажання свого чоловіка та Г. Бучереллі втекти за кордон, розповіла про їхні «зв'язки із закордоном через турків» і батумських анархістів. За вісім діб вона розповіла, що У. Россі дав І. Єлизаветенському пістолет браунінг. Цю зброю той привіз у 1929 р. до Одеси й передав невідомому анархістові на прізвище «Никифор»³⁵. Для слідчих це була зачіпка, щоб плідно розвивати «лінію терору».

М. Єлизаветенська свідчила, що в 1928 р. якийсь анархістський «Центр» планував скликання всеросійської анархістської конференції (у Харкові або Москві). Для обрання делегатів на неї до Одеси завітав «представник Центру». Зустріч відбулася на квартирі Арона-Давуда³⁶, але всіх учасників одразу після новорічного свята 1929 р. було заарештовано, понад 20 вислали, кількох звільнили. Подружжя Єлизаветенських устигло повернутися до Новоросійська. Згодом І. Єлизаветенський отримав від одеських анархістів «аршинівську» листівку з викладом анархістської «Платформи»³⁷. На допиті 29 квітня 1933 р. М. Єлиза-

³⁴ Держархів Одеської обл., ф. П-8064, оп. 2, спр. 12812, арк. 85–89.

³⁵ Там само, арк. 91–93.

³⁶ *Арон-Давуд* (Арон Давид) (псевдонім «Єлін») – із 1907 р. член білостоцької групи анархістів-комуністів. Арештований у 1908 р. Після звільнення в 1911 р. виїхав до США, де брав участь в анархічному русі. У 1917 р. прибув до Одеси, член «Набату». Заарештовувався органами держбезпеки в 1920, 1924, 1929 рр.

³⁷ Ідеться про «*Організаційну платформу загального союзу анархістів*» (вид. 1926 р. у часопису «Дело труда») – напрям в анархізмі, ініційований П. Аршиновим і Н. Махном. Автори документа пропонували ідеологічну, політичну єдність, колективну відповідальність, створення й

ветенська розповіла про існування новоросійської групи анархістів-комуністів, що входила до загадкової Північнокавказької федерації анархістів (центр – м. Краснодар)³⁸.

Але одеського слідчого цікавили не місцеві анархісти, про яких він добре знав зі «справи Єлизаветенських» та від декількох місцевих секретних інформаторів, а «паризькі таємниці» Рахіль Венгер і її таємна подорож до Москви влітку 1932 р. Він прагнув виявити підпільні канали зв'язку Париж–Москва–Одеса, намагався перекваліфікувати обвинувачення про існування «контрреволюційної анархістської групи» на «анархістський терор проти керівників партії та уряду». На допиті 9 травня 1933 р. Р. Венгер зізналася, що у червні 1932 р. вона виїжджала до Москви разом з Ф. Гексельман і А. Мехеєвою, де вони «відвідали мавзолей» і намагалася розшукати емігрантів із Бессарабії³⁹.

На черговому допиті 4 травня 1933 р. І. Єлизаветенський розповів, що Одеська федерація анархістів підтримувала зв'язок із підпільними анархістськими групами Харкова (через І. Губіна), Москви (через колишніх членів анархістських груп, котрі проживали у столиці), із Кіровоградом та висланцями анархістами – А. Вулісом (у Сибіру), Л. Рабиновичем, І. Шорником-Супорником, А. Тарасюком, А. Давудом (в Орлі). Він свідчив, що одеські анархісти мали зв'язок із Нью-Йорком – зі знаменитою анархісткою Е. Гольдман⁴⁰, із паризькими анархістами (структурою «Чорного хреста» і С. Фрідманом – колишнім одеським анархістом). Із Парижем підтримувався зв'язок за допомогою

розбудову єдиної організації. Поширення «Платформи» викликало широкий резонанс серед анархістів усього світу, ідеї отримали як критичні, так і позитивні відгуки.

³⁸ Держархів Одеської обл., ф. П-8064, оп. 2, спр. 12812, арк. 93–94.

³⁹ Там само, арк. 55.

⁴⁰ *Гольдман Емма* (1869–1940 рр.) – народилася в Литві. У віці 17 років емігрувала до США, приєднавшись до анархістів. У 1893 р. вперше заарештована, у 1901 р. заарештована за участь у підготовці замаху на президента США, у 1908 р. – позбавлена американського громадянства, у 1916 р. знову заарештована. У 1919 р. вислана в радянську Росію. Із 1921 р. мешкала у Великобританії та Франції. Як адресат у США була названа помилково.

італійських моряків, що бували в одеському порту. За словами підслідного, із Парижа до Одеси йшли «вказівки», а у столицю Франції від одеських анархістів – необхідна інформація⁴¹.

На допитах 4 і 6 травня І. Єлизаветенський пролив світло на «зустріч Нового року», після якої відбулися арешти одеських анархістів. З'ясувалося, що для створення федерації з Москви до Одеси «з директивою» таємно приїхала О. Таратута⁴². Було вирішено провести регіональну підпільну конференцію «на основі Платформи» і загальний з'їзд у Харкові та обрати на нього одного делегата від Одеси (на конференції з рук у руки передавали листівки з «платформою Аршинова»)⁴³.

Згідно зі свідченнями І. Єлизаветенського, «новорічна» зустріч одеських анархістів перетворилася на таємну конференцію, де обговорювалися головні питання подальшої долі анархістського руху у СРСР. Тоді було вирішено розпочати створення все-союзної федерації анархістських сил, куди запрошувалися всі анархісти, «крім тих, що скомпрометували себе легальною роботою» й анархістів «карелінської» групи.

На конференції критикувалася позиція Арона Барона⁴⁴, що ґрунтувалася на визнанні радянської влади у вигляді «пере-

⁴¹ Держархів Одеської обл., ф. П-8064, оп. 2, спр. 12813, арк. 88–101.

⁴² *Таратута Ольга* (Елька Рувинська; 1876–1938 рр.) – засновниця «Чорного хреста». У 1897 р. приєдналася до соціал-демократів, працювала в «Іскрі» у Швейцарії. Із 1903 р. належала до анархо-комуністів, в Одесі приєдналася до групи «непримиренних», заарештована в 1904 р. Брала участь у «немотивованому» теракті у грудні 1905 р. Арештована й засуджена до 17 років каторги. У 1906 р. втекла з в'язниці до Женеви. У 1907 р. таємно повернулася до Одеси, де брала участь в організації терористичних акцій, заарештована 1908 р. і засуджена до 21 року каторги. У 1917 р. звільнена, у 1918 р. приєдналася до «Набату». Зазнала арештів у 1920, 1922, 1924 рр. Після арешту в 1927 р. в Одесі засуджена на 2 роки в'язниці, у 1933 р. арештована в Москві, засуджена. У 1937 р. знову заарештована, засуджена до розстрілу.

⁴³ Держархів Одеської обл., ф. П-8064, оп. 2, спр. 12813, арк. 89–92.

⁴⁴ *Барон Арон* (Канторович Арон Давидович; 1891–1937[?] рр.) – анархіст із 1906 р., утік із заслання до США, де приєднався до анархо-синдикалістської організації «Індустріальні робітники світу», співредактор газети «Alarm» (Чикаго, 1915 р.). У 1917 р. очолив анархо-синдикалістів

хідного періоду» до анархії «за умови пом'якшення диктатури», її перетворення з «диктатури партії» на «диктатуру класу». Присутні підтримали «платформу Союзу анархістів» і вирішили, що у сучасних умовах «махновський рух знайшов би багатий ґрунт, а очолили б його анархісти». Так само на конференції начебто обговорювалася

«можливість технічного блоку з троцькістами у практичній роботі з видання та розповсюдження нелегальних листівок і літератури»⁴⁵.

За свідченнями І. Єлизаветенського, і після арештів 1929 р. анархісти намагалися відтворити втрачені зв'язки. У 1931 р. М. Гексельман, приїхавши до Новоросійська, заявила І. Єлизаветенському, що вислані анархісти наполягали на активізації роботи. Вони вважали неминучим

«крах політики радянської влади [...]. Зараз перспективи для анархістської роботи значно розширилися й ця ситуація зобов'язує активізувати роботу».

Водночас висланці пропонували «концентрацію сил в будь-якому мінусі»⁴⁶, як у штабі майбутньої боротьби. Чекістам було відомо, що впродовж 1931–1932 рр. у Харкові знову активізувалася анархістська група, якій удалося відновити зв'язки з однодумцями в Москві та Єлизаветграді, що змовники «виго-

Києва, обраний до Київської ради. У 1918 р. сформував анархічний загін, який бився проти білокозаків та німецьких військ. Організатор Ініціативної групи анархістів «Набат» – Конфедерації «Набат», член секретаріату, редактор «Одесского набата». Брав участь у рейдах махновської армії, був представником «Набату» при махновській Раді, намагався стати головним ідеологом махновського руху. 25 листопада 1920 р. арештований НК. У 1923 р. засуджений до 2 років заслання в Кемському таборі. У 1925 р. звільнений, жив у Новониколаєвську. У 1926–1934 рр. на засланні (проживав в Єнісейській обл., Ташкенті, Воронежі), керував підпільною групою. У 1937 р. заарештований і розстріляний.

⁴⁵ Держархів Одеської обл., ф. П-8064, оп. 2, спр. 12813, арк. 94.

⁴⁶ «Мінус» – форма висилки «політично неблагонадійних» громадян у 1920-х рр. Їм заборонялося проживання в певних місцевостях, у першу чергу столиці та великих містах СРСР.

товили випуск контрреволюційних листівок анархістського спрямування»⁴⁷.

Для з'ясування «одеського» напрямку слідчий допитав трьох відомих місцевих анархістів – П. Воліна, І. Рабиновича, С. Шахворостова. Якщо останній та касир соцзабезу сорокарічний Ісак Рабинович (анархіст із 1907 р., у 1917–1922 рр. служив у Червоній армії) фактично відмовилися співпрацювати зі слідством та обмежувалися туманними заявами, то рахівник контори «Заготзерно» П. Волін (Борисевич)⁴⁸ охоче «висвітлив» становище в одеському анархістському підпіллі. Він розповів, що в місті у середині 1920-х рр. «стара гвардія» анархістів (С.-К. Меккель, Д. Хаскін, Л. Рабинович, А. Вуліс, А. Дувід, І. Єлизаветенський, М. Вайнберг) підготували поповнення анархістського підпілля в особі Г. Жестова, П. Силичева, І. Пензи, Д. Топельберга та ін.

На допитах 11, 13 травня, 4 серпня 1933 р. П. Волін розповів, що Р. Венгер «листувалася з паризькими анархістами»; В. Блінд отримувал пакунки від паризького анархіста П'єра Пюсе, який приїздив до СРСР у 1927–1929 рр.; Ф. Гексельман підтримувала «листування з висланими анархістами» та відвідала 1932 р. в Курську засланого анархіста Л. Вайнберга⁴⁹.

При допиті П. Воліна сплила постать загадкового італійського «доброго анархіста» Г. Бучереллі та ще двох анархістів-італійців, які «виїхали до Парижа» з СРСР. Також С. Шахворостов визнав, що він їздив до А. Улановського⁵⁰ в Москву в 1927 і

⁴⁷ Держархів Одеської обл., ф. П-8064, оп. 2, спр. 12813, арк. 98.

⁴⁸ Волін (Борисевич) Петро Петрович (1898–? рр.) – анархіст, поляк, у 1918–1921 рр. служив у Червоній армії, із 1922 р. проживав в Одесі, перебував під слідством у 1924, 1927, 1929 рр.

⁴⁹ Держархів Одеської обл., ф. П-8064, оп. 2, спр. 12812, арк. 64, 115–117.

⁵⁰ Улановський Олександр Петрович (Ізраїль Хайкелевич; 1891–1971 рр.) – із 1908 р. анархіст, у 1910 р. заарештований і засланий до Туруханського краю. У 1913 р. втік із заслання, опинився в Лондоні, проживав у Парижі, нелегально повернувся до Росії, заарештований і знову засланий до Туруханського краю. У 1917 р. став делегатом від Чорноморського флоту на I з'їзді моряків. У 1917–1921 рр. брав участь в анархістському підпіллі в Одесі, був заарештований НК як анархіст. У 1921–1924 рр. – радянський розвідник-нелегал у Німеччині, працював у Профінтерні,

1931 рр., а Л. Рабинович здійснив подорож до Новоросійська заради зустрічі з Єлизаветенським (останній також приїздив до Одеси в 1932 р.)⁵¹.

Отже, після аналізу зустрічей та пересування анархістів у чекістів «вимальовувалася» цілком логічна картина розлогої анархістської організації, що мала зв'язок із закордоном. Це дало змогу загнати Р. Венгер у «глухий кут». На допитах 30 травня і 17 червня вона зізналася, що в Парижі часто відвідувала мітинги анархістів, спілкувалася з болгарськими анархістами Г. Золотарьовим, подружжям Ніколових, читала анархістські газети, була знайома з Я. Дубинським⁵², який «вивів її на одеських Гекселманов»⁵³.

Таким чином, слідство вийшло на основну тему таємних зв'язків анархістського підпілля з Парижем і продовжувало «видавлювати» із Р. Венгер саме цю інформацію. На допитах 26 липня і 2 серпня вона зізналася:

«Я співчувала анархізму до останнього часу [...]. У клубі анархістів, де збиралися в основному євреї, слухала Воліна⁵⁴, але з ним і Махном знайома не була, хоча бачила п'яного Махна, [...] про Аршинова ніколи не чула, [...] у Парижі Волін й інші відносяться до Аршинова як до людини, близької до більшовизму, оскільки він стоїть за організацію. Я Аршинова ніколи не бачила. Махно стоїть осторонь від Аршинова та

організатор інтерклубів Міжнародного союзу моряків і портових робітників. У 1929–1935 рр. – на розвідувальній роботі в Китаї, Німеччині, Данії. Із 1936 р. викладав у розвідшколі та військовій академії ім. М. Фрунзе. У 1949 р. засуджений до 10 років ув'язнення, звільнений 1955 р., реабілітований.

⁵¹ Держархів Одеської обл., ф. П-8064, оп. 2, спр. 12812, арк. 37, 43, 144–146.

⁵² *Дубинський Яків* (Жак; псевдонім «Соболь»; 1889–1959 рр.) – до 1917 р. працював пекарем в Одесі, брав участь у робітничому русі. Анархіст-синдикаліст із 1917 р., у 1922 р. втік за кордон, член Федерації анархістів-комуністів Болгарії, французької Революційно-синдикалістської загальної конфедерації праці. Із 1926 р. керував відділенням «Чорного хреста» в Парижі (див.: *Intineraire*. – Chelles, 1996. – № 13. – Р. 32, 51).

⁵³ Держархів Одеської обл., ф. П-8064, оп. 2, спр. 12812, арк. 25, 128, 158.

від Воліна. Я, за своїми установками, була ближче до Воліна [...], пояснюється це впливом на мене особистості Воліна, його репутацією чесного революціонера. Моя діяльність як анархіста в Парижі полягала у зборі декількох розділів за завданням “Фонду”»⁵⁵.

П. Аршинов, нарівні із Н. Махном, був одним із найвідоміших російських анархістів у Парижі, творцем «Платформи». До того ж наприкінці травня 1933 р. П. Волін на допиті свідчив, що Р. Венгер говорила йому, нібито

«зустрічалася в Парижі з Аршиновим, Воліним, Марком (Марк Мрачний. – В. С.). Бачила Махна [...], якому в колі цієї еміграції не симпатизують»⁵⁶.

У рукописі «До автобіографії», написаному на вимогу слідчого, Р. Венгер вказала на проживаючих у Парижі емігрантів із балканських країн та Італії (понад 20 осіб). Вона назвала бессарабських анархістів, з якими спілкувалася (І. Цукерман, Л. Баранчик, Х. Пузіс), що заробляли на життя кустарним плетінням

⁵⁴ Волін (Ейхенбаум) Всеволод Михайлович (1882–1945 рр.) – у революційному русі з 1904 р., есер. У 1907 р. засуджений до заслання у Сибіру, утік за кордон, проживав у Парижі. У 1909 р. співпрацював з анархістами-комуністами. У 1912 р. брав участь у створенні Товариства активної допомоги політкаторжанам. У 1914 р. заарештований, ув'язнений у Франції, утік до США, де ввійшов до групи анархо-синдикалістів і Союзу російських робітників у США й Канаді, член редакції газети «Голос труда». У 1917 р. в Петрограді організував Союз анархо-синдикалістської пропаганди, відновив випуск часопису «Голос труда». У 1918 р. сформував анархістський загін, боровся проти німецьких військ в Україні. Брав участь у створенні Ініціативної групи «Набат», Конфедерації «Набат», член секретаріату «Набат» і редакції однойменної газети. Із липня 1919 р. – голова Ради махновців, завідувач культпросвітницьким відділом. У 1920 р. заарештований, 1922 р. висланий до Німеччини. У 1923 р. – організатор Групи російських анархістів у Німеччині, діяч Об'єданого комітету захисту ув'язнених революційної Росії. Автор теорії синтетичного анархізму. У 1925 р. переїхав до Парижу, організував Групу російських анархістів-синдикалістів. У 1926 р. звинуватив Н. Махна й П. Аршинова в «анархо-більшовизмі».

⁵⁵ Держархів Одеської обл., ф. П-8064, оп. 2. спр. 12813, арк. 56.

⁵⁶ Там само, спр. 12812, арк. 67

туфель. У цій артїлі працювала й Р. Венгер, де вона близько познайомилася з анархістом Г. Золотарьовим, «що претендував на роль вождя». Відомо, що в паризькій артїлі з плетіння туфель наприкінці 1920-х рр. підробляли лідери «Платформи» – Н. Махно і П. Аршинов. Причому сам Н. Махно в той час постійно спілкувався з єврейськими та болгарськими анархістами-емігрантами в Парижі. Так що заява Р. Венгер про те, що вона не була знайома в Парижі ані з Н. Махном, ані з П. Аршиновим була неправдивою⁵⁷.

Із 28 липня 1933 р. новий слідчий – уповноважений СПВ Казакевич – змусив Р. Венгер зізнатися, що вона в Москві зустрічалася з О. Таратутою і на таємних зборах зробила доповідь про «справи паризьких анархістів». 29 липня на допиті Ф. Гексельман так само зізналася в тому, що бачилася в Москві з О. Таратутою на квартирі Еппельбаума⁵⁸. А 31 липня 1933 р. вона свідчила, що познайомилася з О. Таратутою в Одесі 1927 р.⁵⁹ Саме тоді О. Таратута брала участь у підготовці листа від групи анархістів-залізничників. У ньому ультимативно вимагалось від адміністрації зняти обмеження приробітку для робітників, погрожуючи актами індивідуального терору проти керівництва залізниці. У серпні 1927 р. в О. Таратути було проведено обшук, а сама вона опинилася за ґратами⁶⁰.

На допитах 2 і 19 серпня Р. Венгер повідомила, що в 1927 р. у Парижі вона познайомилася з Я. Дубинським, який тоді збирав кошти для допомоги анархістам у СРСР, листувався з ними, надсилав їм посилки. Р. Венгер вказала на постійну його кореспондентку – одеську анархістку Е. Босинову. Вона також зізналася, що відправляла листа анархістові І. Цукерману в Париж із

⁵⁷ Держархів Одеської обл., ф. П-8065, оп. 2, спр. 12813, арк. 2–3, 28.

⁵⁸ *Еппельбаум Наум Аронович* (1884–1937 рр.) – анархіст із 1905 р., неодноразово арештовувався царською поліцією та співробітниками НК–ОДПУ. Разом із О. Таратутою працював у швейній артїлі каторжан у Москві. Розстріляний 1937 р. за звинуваченням у «підпільній анархічній діяльності».

⁵⁹ Там само, ф. П-8065, оп. 2, спр. 12813, арк. 41.

⁶⁰ *Савченко В. А.* Анархистское подполье в Одессе... – С. 126.

повідомленнями про переслідування анархістів у СРСР, цю інформацію було надруковано в анархістській газеті «Libertaire». Нарешті Р. Венгер вказала на зв'язок із паризьким «Чорним хрестом»: «Волін у Парижі близький з Дубинським», Я. Дубинський «керує фондом допомоги засланим у СРСР»⁶¹.

Ще в лютому 1925 р. циркуляр ДПУ УСРР повідомляв про виявлені зв'язки паризького «Чорного хреста» з анархістським підпіллям у СРСР. Відзначалася небезпека зарубіжних контактів місцевих анархістів із Заходом. Арешти анархістів, пов'язаних зі структурою «Чорного хреста», почалися навесні 1929 р. У Москві за звинуваченням у зв'язках з «анархо-еміграцією» та антирадянській агітації було заарештовано Н. Музеля-Рогдаєва, А. Андрєєва, В. Бармаша, Ф. Гецці та ін.

Виходячи з наявних матеріалів архівно-кримінальних справ, можна з упевненістю відзначити, що чекістів по досліджуваній «одеській анархістській лінії» цікавили, передусім, три позиції:

- зв'язок місцевих анархістів з іноземними центрами («Чорним хрестом», групами Воліна та Махна–Аршинова), шляхи їх комунікації через італійських революціонерів і моряків;
- спроби централізації анархістських груп у СРСР на основі «Платформи» (намагання створити українську, північнокавказьку, всесоюзну анархістські федерації);
- можливість представити вищому політичному керівництву СРСР потенційну «анархістську терористичну мережу», що мала зв'язок із закордоном. Це загалом відповідало уявленням Й. Сталіна та його оточення про наявність у країні прихованого політичного спротиву «соціалістичній перебудові народного господарства».

Однак результат копіткої роботи одеського апарату ДПУ УСРР був дещо несподіваним. Хоча слідство дійшло висновку, що розгромлене в 1927 і 1929 рр. одеське анархістське підпілля намагалося відновити нелегальну діяльність і зв'язки, але довести наявність «терористичних намірів» виявилось для чекістів зразка 1933 р. занадто складним. Цілком вірогідно, що

⁶¹ Держархів Одеської обл., ф. П-8065, оп. 2, спр. 12813, арк. 56.

на «терористичні наміри» ще не було «замовлення». Утім, усього за 14 місяців після загибелі С. Кірова по СРСР розпочнеться гарячковий пошук терористів. Але одеським анархістам пощастило – вони вже були ув'язненні, а про деяких із них у 1934 р. просто забули.

У жовтні 1933 р. несподівано звільнили С. Шахворостова й П. Воліна, які півроку перебували в катівнях ДПУ; було знято звинувачення з І. Пензи і П. Силичева. Р. Венгер за «контрреволюційні зв'язки» та Ф. Гексельман і І. Рабинович «за організацію контрреволюційних груп» засудили до трьох років заслання до Північного Казахстану⁶².

У 1933–1934 рр. у Харкові, Воронежі, Курську, Орлі заарештували анархістів, що намагалися відновити підпільну роботу з метою «пропагувати ідеї опору мас», листувалися з анархістами-емігрантами у Франції та США. Понад 30 анархістів було ув'язнено. Більшість активних упродовж 1920-х рр. одеських анархістів розстріляють у 1937–1938 рр. – С. Шахворостова, В. Юселевича, братів Рабиновичів, П. Воліна, Г. Жестова, П. Силичева.

Рахіль Венгер судилося прожити довге життя. У серпні 1990 р. вона звернулася до одеського КДБ із проханням про реабілітацію. Їй відповіли, що ще у грудні 1989 р. вона була реабілітована у справі 1933 р. Про себе Р. Венгер повідомляла, що проживала у Вільнюсі, а в 1936 р., після закінчення терміну заслання, вийшла заміж, народила дочку й більше не зазнавала переслідувань із боку влади⁶³.

**Савченко В. Парижская шпionка из «Чёрного креста»
(делo одесского анархистского подполья 1933 г.)**

Исследуется деятельность анархистских групп в советской Украине конца 1920 – начала 1930-х гг. На примере архивно-уголовного дела освещаются попытки ГПУ раскрыть подпольную сеть анархистской конспирации, связи анархистов СССР с их единомышленниками во Франции.

⁶² Держархів Одеської обл., ф. П-8065, оп. 2, спр. 12813, арк. 113.

⁶³ Так само, арк. 196.

Ключевые слова: анархисты, следствие, аресты, эмиграция, ГПУ, Одесса, Париж.

**Savchenko V. Paris spy from «Red Cross»
(the case of Odesa anarchistic underground in 1933)**

The article devoted to anarchistic groups of Soviet Ukraine in the end of 1920th – at the beginning of 1930th. Based on archival criminal case, author shed light on the GPU attempt to discover anarchistic underground network of conspiracy, connections of Soviet anarchists with their French counterparts.

Key words: anarchists, investigation, arrests, emigration, GPU, Odesa, Paris.

УДК: 323.28 + (477: 47+57) «1936/1939»

*Вадим ЗОЛОТАРЬОВ**

**Колишні співробітники НКВС УРСР
на керівній роботі у системі ГУТАБ СРСР
(1936–1939 рр.)**

У статті висвітлюються причини відрядження співробітників НКВС УРСР на керівну роботу в ГУТАБ СРСР. Проведено соціально-статистичний аналіз керівних співробітників ГУТАБ – вихідців із НКВС УРСР.

Ключові слова: УВТТ, ГУТАБ, чекісти, табори.

Повноцінна історія радянських концентраційних таборів і тюрем не може бути створена без ретельного дослідження їх

* *Золотарьов Вадим Анатолійович* – кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки.